

УДК 33:001.32(477):929Птуха

Наталія Наумова,

мол. наук. співроб. Інституту архівознавства НБУВ

**ЕТАПИ НАУКОВОГО ЗРОСТАННЯ
ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-ЕКОНОМІСТА,
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ М. В. ПТУХИ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БІОГРАФІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ
ТА ДОКУМЕНТІВ З ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО**

У статті розглядається постать видатного економіста України – Михайла Васильовича Птухи, склад біографічних документів і документів з діяльності вченого, що зберігаються в особовому фонді Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, етапи наукового зростання М. В. Птухи: здобуття середньої та вищої освіти, викладацька діяльність, робота в АН УРСР, дослідницька робота на пенсії.

Ключові слова: економіка, академік М. В. Птуха, фонд особового походження.

М. В. Птуха – видатний вчений-економіст, статистик, демограф, академік АН УРСР (1920), член-кореспондент АН СРСР (1943), Заслужений діяч науки УРСР (1944). Народився 7 листопада 1884 р. у с. Дешек, Остерської волості, Остерського повіту, Чернігівської губернії.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається особовий фонд Михайла Васильовича Птухи, що нараховує 748 одиниць зберігання. У фонді містяться біографічні документи (матеріали про освіту, дипломи про присвоєння вчених ступенів і звань, ювілейно-вітальна кореспонденція), документи з педагогічної діяльності, з громадської та наукової діяльності, документи з діяльності в Міжнародному статистичному інституті, в Центральному статистичному управлінні, документи про участь в конференціях і нарадах, наукові праці вченого (опубліковані та неопубліковані роботи, завершені та незакінчені, в чорнових записах, машинописних копіях, гранках, написані в різні періоди життя), листування (переважно ділового спрямування, серед кореспондентів – радянські вчені-демографи, економісти, статисти – І. Н. Богданов, А. М. Вострикова, І. Ф. Макаров, академік В. С. Немчинов, академік К. В. Островитянов, І. Ю. Писарев, М. Н. Тихомиров – академік

АН СРСР, В. Н. Старовський – член-кореспондент АН СРСР; іноземні вчені – Луненберг, Гіні Коррадо, Є. С. Пірсон, Паоло Фортунаті, Штерм де Штрема та ін.), документи зібрані вченим (багато робіт співробітників Інституту демографії, матеріали всесоюзних переписів, матеріали з історії Української академії наук, колекція мап).

Окремої уваги заслуговують біографічні документи та документи з діяльності вченого.

Серед біографічних документів, що зберігаються у фонді М. В. Птухи містяться: особисті документи (похвальний лист, свідоцтва про освіту, залікова книжка, перепустки, посвідчення, членські квитки, охоронна грамота, диплом доктора економічних наук, атестат професора, пенсійна книжка), автобіографії (анкети, особові листки, художній виклад автобіографії), навчальні матеріали (інструкції, зошити з записами лекцій), ювілейно-вітальні адреси, побутові матеріали (мисливські квитки, списки книг і журналів, які випишував М. В. Птуха, записні книжки) [1].

Серед документів з діяльності М. В. Птухи у фонді зберігаються:

✓ документи з діяльності в АН УРСР: листування вченого з книжковим відділом; матеріали про участь М. В. Птухи в різних наукових і громадських заходах АН СРСР та АН УРСР: в загальних зборах, ювілейних сесіях, конференціях та ін.; матеріали по індивідуальним планам; документи про роботу вченого в Інституті економіки АН СРСР, у відділенні економіки і права АН СРСР; наукові нотатки М. В. Птухи для наради з координації наукової діяльності в галузі економіки і права наукових установ філій АН СРСР і академії союзних республік та ін. [2];

✓ документи з діяльності вченого у Міжнародному статистичному інституті (МСУ): повідомлення про обрання до складу дійсних членів МСУ, листування, матеріали до 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33 сесії Міжнародного статистичного інституту [3];

✓ документи з педагогічної діяльності: програми, нотатки, плани матеріали до курсів лекцій із політекономії, залізничної статистики, промислової статистики, демографії, загального курсу фінансів, програми виробничої практики, екзаменаційні білети з курсу статистики та розв'язники задач, промова, виголошена М. В. Птухою, на відкритті Українського кооперативного інституту ім. М. І. Туган-Барановського, характеристика педагогічної роботи професорсько-викладацького складу кафедри планування та обліку, складена М. В. Птухою [4];

✓ документи з діяльності у Центральному статистичному управлінні

(ЦСУ): проекти положень про статистичну складову в Україні, розроблені комісією до складу якої входив М. В. Птуха; матеріали про діяльність вченого і виконавчої комісії статистичних з'їздів; листування ЦСУ та Держплану України з М. В. Птухою, матеріали про участь вченого в різних заходах ЦСУ та про участь вченого в переписі населення, міркування М. В. Птухи щодо проекту розробки матеріалів Всесоюзного перепису населення 1959 р. та ін. [5];

✓ документи про участь М. В. Птухи у різних наукових заходах: матеріали про участь вченого в нарадах, конференціях, засіданнях, зокрема у Всесоюзній статистичній нараді, у конференції з природних ресурсів і розміщенню виробничих сил, у сесії Ради адміністративної допомоги і відновленні ООН (ЮНРА); тези виступів, чорнові записи доповідей, програми робіт; запрошення на урочисті зібрання, сесії і наради АН УРСР та АН СРСР; розпорядження і телеграми про закордонні відрядження; звіт про відрядження, підготовлений для виступу на III сесії Робочої групи з перепису населення і жител та на конференції європейських статистиків ООН [6];

✓ документи про діяльність вченого у різних установах: листування і договори з видавництвами; запрошення взяти участь у засіданнях Окружної державної планової комісії, у роботі Комісії Народного комісаріату з охорони здоров'я, у роботі Науково-дослідного інституту землевпорядкування та переселення; матеріали про роботу М. В. Птухи в Міністерстві охорони здоров'я Статистичної комісії УРСР, у Вченій раді Інституту геронтології і експериментальної патології АН СРСР [7].

На основі аналізу біографічних документів та матеріалів про наукову діяльність М. В. Птухи, що зберігаються в особовому фонді Інституту архівознавства НБУВ можна виділити чотири основні етапи наукового зростання вченого:

- 1) здобуття середньої та вищої освіти, підготовка до професури (1891–1913);
- 2) робота в Петербурзькому університеті та в його Пермському відділенні (1913–1918);
- 3) викладання у вищих навчальних закладах міста Києва, робота в Академії наук УРСР та в державних статистичних органах (1918–1950);
- 4) дослідницька робота на пенсії (1950–1961).

Шлях Миколи Васильовича Птухи розпочався з навчання в Остерському міському двокласному училищі з шестирічним терміном навчання (1891–

1898). Це був дуже тяжкий період життя для родини Птухи. Саме тоді звільнили батька Михайла Васильовича Птухи Василя Макаровича і деякий час він був безробітним. З 11 років М. В. Птуха почав працювати щоб допомогти своїй родині, навчаючи грамоті двох хлопчиків-близнюків. Михайло Васильович навчався добре, особливо йому подобалася математика, мав хорошу пам'ять. Під час навчання склав розв'язання та пояснення до всіх задач з арифметики, якими користувалися всі учні. Після закінчення Остерського училища в 1898 р. М. В. Птуха працював у канцелярії лісного, в 1899 р. – помічником вчителя, репетитором, що дало змогу допомагати батькам. Весною 1900 р. за запрошенням Чернігівського губернського земства М. В. Птуха працював реєстратором-статистиком, де брав участь у проведенні статистично-оціночних робіт у м. Остер та вперше здобув навички статистичної роботи [8, арк. 1–12].

Своє навчання М. В. Птуха продовжив у Катеринославському першому міському училищі (1901–1902), яке закінчив з відзнакою та проводив оціночно-статистичні роботи в м. Кролевець (Сумська область). У 1902 р. за конкурсом атестатів був прийнятий до підготовчого класу Ростовського на Дону середнього механіко- і хімічно-технічного училища. Навчаючись в училищі підробляв репетиторством. Влітку 1903 р. Михайло перевівся до першого класу хімічного відділу, потім вступив до південноросійської групи учнів середніх шкіл соціал-демократичної організації, за що в жовтні 1903 р. був виключений із училища. Не дивлячись на це, М. В. Птуха не припинив своєї революційної діяльності, був лектором у робітничих гуртках, за що був заарештований. Для здобуття середньої освіти, М. В. Птуха почав готуватися до іспитів у Новоросійську гімназію. Весною 1904 р. здав екстерном іспити та отримав атестат зрілості – свідоцтво про закінчення середньої школи.

Для продовження навчання та здобуття вищої освіти, М. В. Птуха вирішив вступити до Петербурзького університету. Проте, спроби вступити до університету в 1904–1905 рр. виявилися марними, оскільки він не мав свідоцтва про політичну благонадійність. У 1906 р. вступив вільним слухачем на юридичний факультет Петербурзького університету. Після здачі додаткового іспиту з латини в листопаді 1906 р. був зарахований до лав студентів цього ж факультету. Під час навчання в університеті, М. В. Птуха пройшов наукову підготовку з теорії статистики, статистики політичної економії і фінансів, статистики населення, економічної статистики під керівництвом своїх викладачів: відомого Петербурзького

професора І. І. Кауфмана, видатного світового статиста-теоретика і демографа В. І. Борткевича, професора М. І. Туган-Барановського, К. М. Баллода. Одночасно навчаючись у Петербурзькому університеті, М. В. Птуха працював виконуючим обов'язки хранителя Статистичного і Фінансового кабінетів (1908–1910).

Не зважаючи на те, що М. В. Птуха здобув блискучу юридичну освіту, його основні інтереси були зосереджені на статистиці, в основному демографічній. При цьому він систематично вивчав іноземні мови, в результаті чого володів 12 мовами. Після закінчення Петербурзького університету в 1910 р. з дипломом I ступеня, був залишений на кафедрі політичної економії і статистики для підготовки до професорського звання [9, арк. 1–4, 78–81]. В 1912 р. М. В. Птуха склав іспит на ступінь магістра політичної економіки і статистики.

Другий етап наукової діяльності М. В. Птухи розпочався з викладання в Петербурзькому університеті. 1 липня 1913 р. після читання двох пробних лекцій був зарахований приват-доцентом Петербурзького університету. Влітку 1913 р. був відряджений університетом до Берліну, де зібрав значні матеріали з теорії статистики і статистики шлюбності. Упродовж 1914–1916 рр. перебував у Лондоні, де збирав матеріали у бібліотеках Британського музею, Інституту актуаріїв, Королівського статистичного товариства та підготував до друку свою наукову працю «Очерки по теории статистики населения и моральной», яку захистив у лютому 1917 р. у Московському університеті. Перебуваючи у закордонних відрядженнях, М. В. Птуха ознайомився та проаналізував велику кількість статистичної літератури, якої не було у книгозбираннях України. Зокрема його магістерська дисертація «Очерки по теории статистики населения и моральной» була літературно оформлена під час закордонного відрядження в Лондоні, де він зібрав цінні матеріали для докторської дисертації «Брачность народонаселения», яка лишилася дещо не завершеною.

Після повернення до Петрограда, М. В. Птуха працював консультантом при Управлінні справами особливої наради з продовольства, редактором «Известий Управления делами особенного совета с продовольствия», брав участь у підготовці першого Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. Із відкриттям Пермського відділення Петроградського університету восени 1916 р. М. В. Птуха був відряджений заступником професора по кафедрі політичної економії і статистики до Пермі, де

працював ординарним професором (від 1 липня 1917 р.), професором (липень 1916 р. – червень 1919 р.), секретарем юридичного факультету (липень 1916 р. – червень 1917 р.), деканом (липень 1917 р. – червень 1918 р.). Під час перебування в Пермі читав лекції та вів практичні заняття зі статистики і політичної економії, а також організував Статистичний кабінет, який у 1918 р. нараховував близько 16 тисяч томів.

Третій етап наукового зростання М. В. Птухи пов'язаний з викладанням у вищих навчальних закладах міста Києва, роботою в Академії наук УРСР та в державних статистичних органах.

У 1918 р. М. В. Птуху було запрошено викладати до Київського українського державного університету (нині – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), де він обіймав посаду професора. З осені 1918 р. М. В. Птуха читав лекції зі статистики в Народному університеті-політехнікумі. 30 липня 1919 р. Радою професорів Київського комерційного інституту Михайла Васильовича Птуху було обрано штатним професором кафедри статистики. Водночас вчений працював позаштатним професором Київського інституту народного господарства (червень 1919 р. – вересень 1930 р.) та кафедри політичної економії і статистики Київського університету св. Володимира (з листопада 1919 р.), професором та директором Київського Кооперативного інституту (лютий 1919 р. – жовтень 1931 р.).

Після ліквідації Інституту народного господарства працював штатним професором Київського інституту обміну і розподілу (з 1 жовтня 1930 р.) та Інституту спиртової промисловості (1 жовтня 1931 р. – 1 жовтня 1932 р.), штатним професором і завідувачем кафедри прикладної економії Київського текстильного інституту (26 вересня 1931 р. – 21 вересня 1934 р.), завідувачем кафедри планування та обліку Київського інституту харчової промисловості ім. А. І. Мікояна (нині – Національний університет харчових технологій) (1 листопада 1934 р. – 1 вересня 1936 р.), головою Державної кваліфікаційної комісії інженерно-економічного факультету Київського інституту шкіряної промисловості (1 вересня 1936 р. – 1 березня 1937 р.). У вище згаданих вищих навчальних закладах М. В. Птуха читав лекції та вів семінари із загальної теорії і різних галузей статистики. Пізніше викладацькою діяльністю не займався.

Викладацьку та організаторську роботу М. В. Птуха вдало поєднував з роботою в Українській академії наук (УАН). На запрошення видатного українського економіста і соціолога М. І. Туган-Барановського, ініціатора

створення Демографічного інституту УАН, балотуватися на заміщення посади директора інституту М. В. Птуха погодився. Так, від 1 січня 1919 р. він був обраний директором інституту, одночасно лишаючись академіком Соціально-економічного відділення і ординарним професором кафедри політичної економії Київського українського державного університету.

В характеристиці дійсного члена Академії наук УРСР М. В. Птухи віце-президент АН УРСР, академік О. В. Палладін пише, що протягом своєї роботи в Інституті демографії УАН, М. В. Птуха написав 9 монографій і понад 30 статей, переважно з теоретичної і прикладної демографії, які разом з численними працями працівників Інституту заклали основу для детального і глибокого систематичного вивчення населення України. Під його керівництвом було обчислено понад 200 сумарних таблиць смертності. Протягом роботи в Інституті демографії УАН (1 січня 1919 р. – 21 лютого 1938 р.) М. В. Птуха організував статистичне вивчення населення УРСР і частково СРСР, розробив ряд нових статистичних методів вивчення шлюбності і смертності населення. Починаючи з 1933 р. почав працювати над недостатньо та погано дослідженою історією всесвітньої теоретичної і прикладної статистики [10, арк. 1, 2].

З початку своєї діяльності в Інституті демографії, М. В. Птуха зібрав своїх кращих учнів і студентів та розпочав навчати їх науковій роботі, техніці опрацювання матеріалів і документів, тонкощам статистичної науки. У розробках і дослідженнях Інституту брали участь позаштатні працівники – співробітники Центрального статистичного управління УРСР. Співпраця працівників інституту на чолі з академіком М. В. Птухою позитивно сприяла проведенню роботи з формування статистичної бази демографічних досліджень. Зокрема були зібрані, проаналізовані, систематизовані, зведені по території України та видані матеріали по 9 губерніях щодо природного руху населення та санітарної статистики за 1867–1914 рр. Методичні розробки інституту ввійшли до арсеналу аналітичних засобів сучасної демографії. За планами М. В. Птухи, в Інституті здійснювалося вивчення антропологічних характеристик населення, визначалися структурні зміни в народонаселенні України, обчислювалися таблиці смертності, ймовірні втрати населення внаслідок Першої світової, Великої Вітчизняної війни та Жовтневої революції, розподіл населення відповідно до місця народження, освіти, сімейного та соціального становища, національності, фаху. За методиками М. В. Птухи в Інституті демографії були розраховані повні таблиці смертності для України на основі перепису 1897 р. та смертних

випадків за 1897–1898 рр. Запропоновані М. В. Птухою методи обчислень повних і сумарних таблиць для СРСР показали повну придатність для України. Методи побудови сумарних таблиць смертності М. В. Птухи описані і обґрунтовані в його працях, виданих в СРСР та за кордоном.

Працюючи в Академії наук УРСР М. В. Птуха обіймав різні посади: директора Демографічного інституту АН УРСР (1919–1938), секретаря Соціально-економічного відділення АН УРСР (1919–1928), завідувача статистичного відділу Інституту економіки АН УРСР (1942), старшого наукового співробітника (за сумісництвом) Інституту економіки АН СРСР (1944), голови відділення суспільних наук АН УРСР (1944–1950).

Четвертий етап наукової діяльності М. В. Птухи припадає на час перебування його на пенсії (липень 1950 р.). Вчений і далі продовжував займатися науково-дослідною роботою – брав участь у обговоренні питань з теорії статистики на основі розгляду макета «Курс общей теории статистики» колективу працівників Московського економічно-статистичного інституту та книги «Теория статистики» колективу працівників ЦСУ СРСР (1954). За проханням Президії АН СРСР, М. В. Птуха брав участь у відборі докторантів та найбільш підготовлених і талановитих у діловому і політичному відношенні кандидатів до докторантури АН СРСР. У грудні 1957 р. вчений був відряджений АН СРСР до Женеви для роботи в III Робочій групі європейських статистиків з перепису населення і жител [11, арк. 13]. Відповідно до постанови бюро Відділення економічних, філософських і правових наук АН СРСР від 05.07.1960 р. і прохання редколегії М. В. Птуха брав участь у виданні збірника робіт з планування, економіки, історії народного господарства і статистики, присвяченого 85-річчю академіка С. Г. Струмліна [12, арк. 6].

Важливе значення мають його екстраполяції потенційного населення УРСР від 1929–1937 та 1960 рр., зокрема для вивчення наслідків голоду 1932–1933 рр. та Великої Вітчизняної війни. Ця праця вийшла тільки у скороченому вигляді французькою мовою: «La population de l'Ukraine jusqu' en» (1960).

За видатні заслуги М. В. Птуха нагороджений орденами «Трудового Червоного Знамени» (1944), «Знак Пошани» (1945), медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945) та «За трудову доблесть» (1960) [13, арк. 14]. Наукова праця М. В. Птухи «Очерки по истории статистики СССР» т. 1, в грудні 1956 р. була удостоєна премії Президії АН СРСР.

З огляду на вище зазначене, необхідно підкреслити, що особистість

М. В. Птуха є досить неординарною постаттю в науці, його дослідження в галузі демографії, історії статистики, економіки є досить вагомим і цінним. Протягом свого життя, вчений вдало поєднував роботу, навчання, викладання, наукову діяльність, участь у різних наукових заходах, роботу в Державних статистичних органах. М. В. Птуха користувався повагою і визнанням не лише на Україні, а й за кордоном, отримував запрошення взяти участь у різних наукових заходах, конференціях і наукових статистичних нарадах. Дослідження М. В. Птухи не втрачають свою актуальність і нині, зокрема дослідження проблем перепису населення, є важливим аспектом для організації та проведення Всеукраїнських переписів населення.

Список використаних джерел

1. Інститут архівознавства НБУВ, Ф-22, оп-2, спр. 1–28.
2. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 42–91.
3. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 92–100.
4. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 101–128.
5. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 129–139.
6. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 140–148.
7. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 149–154.
8. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 8.
9. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 14.
10. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 43.
11. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 13.
12. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 43.
13. Там само, Ф-22, оп-2, спр. 33.

УДК 930.253:51:929Крейн М(477)

Юрій Булгаков,

наук. співроб. Інституту архівознавства НБУВ,
канд. іст. наук

ЛИСТУВАННЯ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО МАТЕМАТИКА М. КРЕЙНА ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ КОЛА ЙОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті висвітлено питання реконструкції кола спілкування відомого українського математика, члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна (1907–1989). Оприлюднено основні статистичні дані, зібрані при впорядкуванні блоку особистого листування фонду вченого, подано стисло джерелознавчу характеристику найбільш цікавих документів, серед яких листування М. Крейна з відомими вітчизняними та зарубіжними вченими. Викладено коротку історію фонду М. Крейна, окреслено роль співробітників Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у його формуванні та інформуванні наукового загалу про цю подію.

Ключові слова: М. Г. Крейн, особовий архівний фонд.

В історії української науки, зокрема, у вивченні окремих постатей видатних учених України, каталізаторами досліджень виступають заходи з відзначення ювілеїв – ключових подій у їхньому житті та діяльності. Не стала винятком постать відомого українського математика, засновника одеської математичної школи, вченого зі світовим ім'ям, члена-кореспондента АН УРСР Марка Григоровича Крейна (1907–1989).

Однією з подій, приурочених до сторіччя від дня народження вченого (2007), став вихід № 5 «Українського математичного журналу», присвяченого пам'яті ювіляра. Основна стаття цього номера, підготовлена учнями вченого, мала на меті стисло викласти віхи життя М. Крейна, як «одного з найвизначніших математиків 20-го століття» [1]. У статті висвітлено поступове наукове становлення вченого, зміну його статусу в науці від допитливого та працелюбного учня до молодого колеги, згодом до науковця із самодостатніми поглядами та до очільника створеної ним математичної школи, яка об'єднала кілька поколінь послідовників. У тексті було згадано цілу когорту осіб, які у різні періоди життя Марка Григоровича